

ПОЛЬСЬКІ МОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В «ЛІТОПИСІ ПІДГОРЕЦЬКОГО МОНАСТІРЯ»

У статті розглядається відома пам'ятка монастирсько-церковного літописання «Літопис Підгорецького монастиря» XVII-XVIII ст., простежуються мовні особливості літопису як твору духовної літератури. Значна увага приділяється аналізу польського впливу на мову цієї пам'ятки на всіх мовних рівнях.

Ключові слова: монастирсько-церковний літопис, мовні контакти, мовний рівень, запозичення, полонізми.

Стефанія Лісняк. ПОЛЬСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В «ЛИТОПИСИ ПОДГОРЕЦКОГО МОНАСТЫРЯ»

В статье рассматривается известный памятник монастырско-церковного летописания «Летопись Подгорецкого монастыря» XVII-XVIII вв., прослеживаются языковые особенности летописи как произведения духовной литературы. Большое внимание уделяется анализу польского влияния на язык этого памятника на всех языковых уровнях.

Ключевые слова: монастырско-церковная летопись, языковые контакты, языковой уровень, заимствования, полонизмы.

Stefania Lisnyak. POLISH LANGUAGE ELEMENTS IN THE «THE CHRONICLE OF PIDHIRTSI'S MONASTERY»

The article deals with the famous attraction of monastic-church chronicle writing «The Chronicle of Pidhirtsi's Monastery» of the XVII-XVIII centuries. The author traces the language features of Chronicle as a writing of the religious literature. Much attention is paid to the analysis of the Polish influence on the language of the attractions at all language levels.

Key words: monastic-church chronicle writing, language contacts, language level, adoption, Polish language elements.

Українсько-польські мовні контакти простежуються ще з часів Київської Русі. На початку XI ст. Київ був одним із висококультурних міст Європи, тому, на думку вчених, в XI - XII і першій половині XIII ст. вплив культурних та мовних контактів спрямовувався зі сходу на захід, з Київської Русі на польські землі. Після руйнації давньоукраїнської культури монголо-татарами в другій половині XIV ст. напрямок впливу змінився [1, с. 38]. Виразні свідчення запозичень з польської мови лінгвісти знаходять уже в українських грамотах XIV - XV ст. [2, с. 80]. У наступних століттях кількість польських запозичень до книжної української мови зростає. У XVI ст. польські впливи посилюються, що пов'язано із набуттям Польщею статусу суспільно-політичного та культурного європейського центру. У XVIII ст., після третього поділу Польщі, на Правобережжі та інших землях поступово ліквідуються усі сліди польсько-латинських впливів, натомість у Галичині – навпаки, потік латинських і польських впливів зростає, зокрема після уподібнення духовних шкіл і церковної адміністрації до латинської (польської церкви) [2, с. 83].

Питання українсько-польських мовних контактів в різні історичні періоди висвітлювалось у студіях І. Огієнка, Л. Гумецької, О. Онишкевича, А. Брукнера, О. Горбача, Н. Романової, А. Вінченза, М. Худаши, О. Муромцевої, М. Лесіва та ін. Важливою працею, в якій розглядався вплив польської мови на староукраїнську літературну мову, є монографія Веслава Вітковського про мову творів І. Галятовського на тлі українського письменства XVII ст. Про польські елементи у тогочасній літературній мові згадував також І. Франко: «Приймала ця мова багато польських слів, особливо для найменування понять та стосунків суспільного й державного

життя, яке після Люблінської унії було більш-менш однакове на цілій території Речі Посполитої» [7, с. 69]. Проте дослідження польських мовних рис ще потребує свого вивчення в творах регіонального характеру, в чому і полягає актуальність нашого дослідження. Мова цієї літератури становить цінний для історії української літературної мови матеріал як щодо лексичного складу, фразеологічного фонду, так і стосовно фонетичних особливостей, морфологічних форм і побудови речень. Явище запозичення польських елементів в писемність староукраїнської доби XVI - XVIII є незаперечним фактом, однак характер цих запозичень залежав від виду і змісту пам'ятки, а також часу її написання.

Предметом нашої уваги є польські мовні елементи у відомій пам'ятці монастирсько-церковного літописання XVII - XVIII ст. – «Літописі Підгорецького монастиря». Перше знайомство громадськості з цією рукописною книгою обсягом 150 сторінок, що разом з іншими рукописами знаходилась на виставці Ставропігійського Інституту у Львові, відбулося в 1888 р. На старовинній шкіряній палітурці цієї книги була наклеєна також польська назва: «Księga Historij klasztoru Podhoreckiego, zakonu Basylińskiego, po rusku pisana, gdzie tak (że) inwentarz rzecy cerkiewnych i klasztornych. Roku pańskiego 1699 sporządzona». Сам літопис в рукописній книзі на 150 сторінок займав 60 сторінок, решта – це документи, виписані з львівських міських актів, що являють собою дарчі записи на користь монастиря [4, с. 323]. Ми поставили перед собою завдання простежити у досліджуваній пам'ятці ознаки польського впливу на різних структурних рівнях.

Підгорецький літопис написаний слов'яноруською (слов'яно-українською) мовою, що відповідало практиці ієрархів та стилевим вимогам високого бароко [6, с. 460], оскільки, крім самої історії створення і розбудови Підгорецького монастиря, твір містить перекази про побудову Плісницької церкви, алегорії, порівняння та уривки зі Святого Письма, апокрифічних переказів, середньовічних книг тощо. Для відображення духовної сфери використовувалась церковнослов'янська мова як мова сакральна, священна, створена багатомовною працею усіх слов'янських книжників. Жива розмовна мова українського народу знайшла в досліджуваній пам'ятці лише часткове відображення, хоча в цей період вона активно входить в писемно-літературну мову, витісняючи церковнослов'янську. Містить літопис і запозичення з польської та латинської мов. Українська писемна мова цього періоду трактувалась як «мішанина, штучна мова, що була химерним схрещенням церковнослов'янських та староруських елементів з українізмами та полонізмами» [6, с. 170].

Процес запозичення польських лексем у писемній практиці Галичини XVII - XVIII ст. відбувався, за словами мовознавців, двома шляхами: з одного боку, через староукраїнську літературну мову, у якій вони на той час були, а з другого, – через сусідні польські говори. Визначаючи інтенсивність українсько-польських мовних контактів у XVI - XVII ст., вчені зауважують, що цей вплив мав більше зовнішній, аніж внутрішній органічний характер [2, с. 90].

Вплив польської мови у «Літописі Підгорецького монастиря» відчутний, однак порівняно з власне українськими словами і формами він не значний.

Полонізми, вжиті в пам'ятці, репрезентують фонетико-графічний, лексико-семантичний, словотвірний та граматичний рівні мови. На фонетичному рівні це слова *βροδα* (старопольське, далі стп. broda) – борода, *γλωα* (стп. glowa,) – голова, *γλοδэ* (стп. glod) – голод, *γροδэ* (стп. grod) – город, *δρεωο* (стп. drzewo) – дерево, *κρολεωски* – королівський, *τλυστοστξ* – товщина, *ωδλυσ* – вдовж тощо. У тексті читаємо: *κωτοροβ πρωωω δω γροδν λξωωωσκωογω ζαπισανωβ ρωκω β<πωι4 1688* [10, с. 309]; Ці й подібні лексеми вживаються паралельно з українськими та церковнослов'янськими словами, в деяких випадках навіть у межах одного речення, наприклад: *ν'ανэ κωρολξ πολξσκνι πριηα σαμэ /σωβω1 σωωδ1 κρωλεωσκω1δω σερ σ<τωι /βιτελι σο τρομα σ<ναμι σωωιμι κωρολεωι αμι πολξσκνιμ [10, с. 586]. /τπωωεδ.:λω δρεωω ωλιωνωδ, πε νε μογν /τπ;στιτι τλυστοστι μοδι [10, с. 101] – /ασλιωφε δρεωω ω λασχ.: β<πωι ζωσταλφε [10, с. 101]. Мовні елементи польського походження сприймаються у більшості випадків як емоційно чи стилістично забарвлені синоніми до українських відповідників.*

Як правило, запозичення з польської мови в українську виділяються за збереженням певних маркованих фонетичних ознак: наявності носових (*окровγλψι*), звука **ц** на місці давніх звукосполучень * **gt**, ***kt** (*μοχξ, μοχνι, υμοχνενι*), звукосполучень **po**, **lo**, **pe** замість **oro**, **olo**, **ere**, **лу** замість **ov**, що є фонетичними відповідниками розвитку давніх ***or**, ***ol**, ***er**, ***yl**, наприклад: *βροδα, γροδэ, γλωα, ζλοτο, ζλο εωэ, тремβωλ4, кролеωски, тлума ιτι, тлустостξ* тощо. У системі приголосних результатом польського впливу є велика кількість слів із стверділим **p**, наприклад, *ωνυτρэ, χαρэ, ποπαρэ, φυνδατορэ, μοναστιρэ, παστιρэ, πисарэ* і т. п. оскільки в характерному для української літературної мови ствердіні **p** у кінці слова і складу (*писарь > писар, горький > гіркий*) і ще більшому поширенні твердості **p** у південно-західних і північних діалектах лінгвісти вбачають вплив саме польського консонантизму [13, с. 40].

Найбільша кількість полонізмів у «Літописі Підгорецького монастиря» є лексичними запозиченнями: *οφθρα* – жертва, *δοστατε νε* – посередньо, *σειμοωατι* – радитись, *ωσπαν4λι* – чудовий, *ποσπολιτι* – загальний, *φατηγωωανυ* – зайнятий і багато інших. Про те, що ці мовні одиниці запозичені українською мовою до XVII ст., засвідчує їх фіксація як полонізмів у «Словнику української мови XVI - першої половини XVII ст.» [12] та «Словнику староукраїнської мови XIV – X ст.» [11].

Лексичні полонізми можна поділити на декілька груп:

1) загальноновживану лексику, наприклад: *ωλαδχα* (стч. *vladca*, стп. *wladca*) – той, хто може розпоряджатися, керувати чим-небудь, володар (СУМ XVI, т. 4, с. 91); *ωδλυэ* (стп. *wedlug*) – відповідно до чого, згідно з чим (СУМ XVI, т. 4, с. 151); *ωσпан4ли* (стп. *wspanialy*) – величавий, величний (СУМ XVI, т. 5, с. 40), *γανεβνε* (стп. *haniebnie*) – безчесно, ганебно, (СУМ XVI, т. 6, с. 189); *δοστατε νε* (стп. *dostatecznie*) – посередньо (СУМ XVI, т. 8, с. 57); *ναβοπενστωο* – побожність, віра (ССУМ, т. 2, с. 63) : *πρετο* (стп. *preto*) – однак (ССУМ, т. 2, с. 148) (стп.) тощо. Наприклад, у тексті літопису читаємо: *ωιδ.: λэ ιανэ σ<тψι ωσпан4ли ма5статэ β>πυ* [10, с. 100].

2) термінологічну лексику: *αβεχαδλο*, (стп. *abecadlo*) – алфавіт, азбука (СУМ XVI, т. 1, с. 65), *βαλωηωαλξχα* (стп. *balwochwalca*) – ідолопоклонник (СУМ XVI, т. 2, с. 15); *κλ4[τορэ* – (стп. *klasztor*, стч. *klaster*, середньовісн. *kloster*, лат. *clastrum*) – католицький монастир (ССУМ, т. 1, с. 476); *κοστελэ* (стч. *kostel*, стп. *kosciol*, від лат. *Castellum*) – римсько-католицький храм (ССУМ, т. 1, с. 502).

3) лексеми на позначення абстрактних понять: *αλεκγαχι4* (стп. *alegacja*, лат. *allegatio*) – доказ, посилання на щось (СУМ XVI, т. 1, с. 476); *απελ4χι4* (стп. *apelacyia*, лат. *appellatio*) – оскарження ухвали нижчої інстанції перед вищою (СУМ XVI, т. 1, с. 114); *γανξβα* (стч. *hanba*, стп. *hanba*) – зневага, сором (СУМ XVI, т. 6, с. 191); *μοχξ* (стч. *moc*, стп. *moc*) – сила, могутність (ССУМ, т. 1, с. 615); *μοχνι* – сильний, міцний (ССУМ, т. 1, с. 615); *μα5στατ* (стп. *majestat*) – велич, *ωσпан4λοστξ* (стп. *wspanialosc*) – величавість (СУМ XVI, т. 5, с. 40); *γασλο* (стп. *haslo*) – головний принцип, (СУМ XVI, т. 6, с. 193) тощо.

Серед загальноновживаних лексичних полонізмів переважають прислівники, наприклад: *βαρδζο* (стп. *bardzo*) – дуже, вельми (СУМ XVI, т. 2, с. 23); *ωδλυπ* (стп. *wdluz*) – вдовж, уздовж (СУМ XVI, т. 3, с. 191); *αωτεντι νε* – (стп. *autentycznie*) – (згідно з оригіналом) правдиво, достовірно (СУМ XVI, т. 1, с. 71); *ωσпан4λε* – (стп. *wspaniale*) – величаво, велично, урочисто (СУМ XVI, т. 5, с. 40), *ω/ισтко* – (стп. *wszystko*) – все, завжди (СУМ XVI, т. 5, с. 84), *γανεβνε* – (стп. *haniebnie*) – безчесно, ганебно, (СУМ XVI, т. 6, с. 189); *δοστατε νε* – (стп. *dostatecznie*) – посередньо, задовільно (СУМ XVI, т. 8, с. 57); *αστοκραтνε* – багаторазово, *μαρνε* – даремно тощо.

У тексті літопису нами засвідчені опосередковані запозичення, засвоєні українською мовою через польську з чеської мови: *ωελεβνυ* (стп. *wielebny*, стч. *velebny*) – преподобний, достойний, почесний (про титул) (СУМ XVI, т. 3, с. 207); *ωλασνυ* (стч. *vlastni*, стп. *wlasny*) – який належить кому-небудь, власний (СУМ XVI, т. 4, с. 96); *ωλαδχα* (стч. *vladca*, стп. *wladca*) – той, хто може розпоряджатися, керувати чим-небудь, володар (СУМ XVI, т. 4, с. 91); *γοινυ*

(стч. hojny, стп. hojny), – щедрий, багатий, великий (СУМ XVI, т. 6, с. 247); γανξβα (стч. hanba, стп. hanba) ганьба (СУМ XVI, т. 6, с. 190) та інші.

Серед полонізмів у «Літописі Підгорецького монастиря» є також ряд слів латинського та німецького походження, що потрапили до староукраїнської лексики за польським посередництвом. Це слова *ωικαρφι* (стп. wikary, лат. vikarius) – помічник або заступник архієрея, єпископа чи парафіяльного священика (СУМ XVI, т. 4, с. 56); *κλ4[τορэ* – (стп. klasztor, стч. klaster, середньовісний. kloster, лат. clastrum) – католицький монастир (ССУМ, т. 1, с. 476); *κοστελэ* (стч. kostel, стп. kosciol, від лат. Castellum) – римсько-католицький храм (ССУМ, т. 1, с. 502), а також *δεκρετэ*, *φυνδαμεντэ*, *ρε5τρэ*, *βυδοωανε*, *φυνδοωατι*.

Як запозичення на словотвірному рівні трактуємо відсубсантивні деривати із суфіксом **-ця** на позначення назв осіб: *δερπαωχα*, *ωλαδχα*, *σκαρβχα*, *δораδχα*, наприклад у тексті: π>νэ σταν.: σλαωэ δετενφхки δερπαωχα ω το ωρεμ4 σελα γολυβιχι приζωα >тνψη бхεωэ οβιτελι ποδγореχкои ω χ>ркωи сл;ϑβψ β>ϑφι бпраωωωαλι [10, с. 160]. В українській мові їм відповідає суфікс **-ник**: державник, власник, скарбник, радник.

Важливим елементом польського впливу на «Літопис Підгорецького монастиря» у граматиці можна вважати поширення закінчення **-ові** (**-еві**) в давальному відмінку однини чоловічого роду, властиве спочатку тільки нечисленним іменникам *u-основ: *μοναστιρεωι*, *γυμενωωι*, *βρατωωι*, *ποσλυ[νικοωι]*, наприклад у тексті: ναμεσтνικэ να[ξ ζоло оωски ποωινεν τ;1 χ>ρκοωξ ω σελ.: γολυβιχι μοναστιρεωι πλ.: σνιχκομυ ζαραζ бδατι [10, с. 161]. З іншого боку, наявність цих форм може бути пояснена і як фактор внутрішнього розвитку української мови.

Грамматичними полонізмами є грецькі за походженням назви іменники чоловічого роду із закінченням **-а** [5, с. 278]: *πατριαρηα*, *ψαλμιστα*, *μιτροπολιτα*, *αρημανδριτα*; із закінченням **-ове** у множині: *σεραφιμωε*, *σιηεμ ικοωε*, наприклад, у тексті: *κοϑδι ζ φ4κοωομ πατρι4ρηο1 ρε ι μοσετэ* [10, с. 100]. Форми із закінченням **-ове** характерні також і для галицьких говірок, що підтримується в них впливом польської мови. М. Лесів, аналізуючи українські драми 17-початку 18 ст., наводить приклади граматичних полонізмів, які іноді збігаються з південноукраїнськими діалектними прикметами. Лінгвісти дійшли загального висновку, що деякі полонізми потрапляли до української літературної мови із західноукраїнських діалектів, які також зазнали польських мовних впливів [7, с. 71].

Як запозичення з польської мови розглядаємо вживання в «Літописі Підгорецького монастиря» трансформованих перфектних форм в 1-й особі однини на зразок: *δοζναλεμ*, *καζαλεμ*, *ωιδ.:λεμ*, *σταλεμ ζδороωιμэ*, наприклад: *сам δοζναλεμ*, *βυδυ ι ωэ τ4σкои ηρορβ.:...* [10, с. 163].

Досить часто вживаються у пам'ятці польські прийменники *ποδλυэ*, *ωεδλυэ*, *ο*, наприклад: *κεδψ σιηεμ ικοωε ζα κορολ4 σοβ.: αωιμελεηα οβιραλι*, *δереωα τεσ ωελικφε ο πανυ ναδэ σοβο1 σειμωωαλι* [10, с. 101]. У ряді випадків замість староукраїнських сполучників **або**, **що**, **щоб**, **коли**, **однак** у «Літописі Підгорецького монастиря» вживаються запозичені з польської мов **αλξβο**, **πε**, **πεβψ**, **γδψ**, **πρετο**, що з'єднують частини складносурядних і складнопідрядних речень: «... ηοτ4 ι ποκαζατι, πε так σ4 β>γэ μολιτωαμι ωэ ωο11 οι χ>ркωи δελεκту5тэ ι κοντενту5тэ, πε ιηэ να σεραφιμσκφε π.: σνι преκλα_δα5тэ [10, с.98]. *μψ τυтэ να ζεμλι μαλο]ο βογα ποζναωα5μэ, πρετο ι ωιηωαλ4τι εγο αστοκραтνε переस्ता5μэ* [10, с. 98]. Запозичених прийменників, сполучників та часток у літописі є досить багато, тому можемо говорити про вплив польської мови не лише на лексичному, а й на граматичному рівні.

Полонізми на синтаксичному рівні стосуються здебільшого порядку слів у реченні. Вітковський у своїй праці засвідчує «значне та різномірне змішання елементів латинсько-польського синтаксису в багатьох українських творах» [7, с. 71]. Так, за нормами польської мови прикметник знаходиться у постпозиції відносно означуваного іменника, тоді як для української мови більш звична препозиція [5, с. 256], наприклад: */тпоωид.:λο дереωο ολιωνο5* [10, с. 101]; *δυβι ωψσοκφ5, дереωα δυβραωνφ5 να том πε μ.: σт.: ποωιροσταλι* [10, с. 102].

Іншою рисою, пов'язаною з польсько-латинським впливом, вважаємо розміщення присудка в кінці речення, наприклад: *α σι4 χ>ркωξ σ>τα4 νεωρεδιμo σοβλ1δα5μα 5στэ* [10,

с. 102]; *котороѡ право до γροδν λωωσκογο ζαπισανοε* [10, с.309]; *τεδι τρε δερεωα β>γυ να σλυπβυ ι να εγο ηωαλυ σ>тυ1 бδαλнσ4* [10, с. 101].

Окремі документи в літописі написані польською мовою, і в них можуть бути латинські вкраплення (наприклад: дарча грамота монастиреві від Станіслава Конецпольського [10, с. 309-311], прохання Львівського єпископа до власника села Голубиці Станіслава Детиницького віддати Голубицьку церкву з чудотворною іконою Богоматері Підгорецькому монастирю [10, с. 162], королівський привілей монастиреві від короля Яна III, де зазначається, що... *тоѡ право на перγαμιν. : полξσκιμ λ. : тераμ ι διαлекτομэ полξσκιμ писаноѡ* [10, с. 587].

Отже, польські мовні елементи представлені у «Літописі Підгорецького монастиря» на різних структурних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному. Лексичні полонізми уживані в пам'ятці, належать до двох таких видів:

1) книжні слова, які в подальшому українському писемному і усному мовленні не закріпились (*альбо, албовем, вдлуж, ведлуг* тощо);

2) слова, що увійшли до складу активної лексики сучасної української мови (*галис, ганьба, власний, ганебний, марно*);

3) слова, що мають обмежену сферу використання – вживаються у професійному (*вікарій, костел, апеляція*), чи діалектному мовленні (*бардзо, виштко, кляштор*).

Знаходимо порядок слів, що є характерним для польської мови.

У «Літописі Підгорецького монастиря» широко засвідчене використання польськомовних вкраплень у вигляді фраз і цілих текстів, документів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінценз А. До проблеми українсько-польських мовних контактів / А. Вінценз // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 37-41.
2. Гонтарук Л. Характер запозичень з польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст. / Л. Гонтарук // Проблеми слов'язознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 78-103.
3. Горбач О. Зібрані статті, [т. 6]. Лексикографія й лексикологія / О. Горбач. – К.: 1992.
4. Гумецкая Л. Л. К истории украинско-польских языковых связей / Л. Л. Гумецкая // Исследования по польскому языку. – М: Высшая школа, 1969. – 289 с.
5. Кононенко В. І., Кононенко І. В. Контрастивна граматики української та польської мов / В. І. Кононенко, І. В. Кононенко. – К., 2006. – 389 с.
6. Корпанюк М. Слово, хрест, шабля / М. Корпанюк. – К., 2005.
7. Лесів М. Польська та українська мови: взаємні контакти і збагачення / М. Лесів // Мандрівець. – 1999. – №4. – С. 69-75.
8. Плющ П. Історія української літературної мови / П. Плющ. – К., 1971. – 423 с.
9. Романова Н. П. Вивчення українсько-польських мовних контактів у слов'янській філологічній науці / Н. П. Романова // Мовознавство. – 1972. – №4. – С. 41-50.
10. Синопис Пліснецько-Підгорецького монастиря // Матеріали до історії Чина, монахів і монастирів святого Василя Великого. – Жовква, 1925. – Т. 1; вип.1/3. – С. 92-103, 306-313; Т. 1, вип. 4. – С. 580-587; Т. 3, вип. 1/2. – С. 156-164.
11. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: у 2 т.
12. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1 8, 11 12. – Львів, 1994 – 2013.
13. Ткаченко О. Б. Українсько-польські мовні контакти / О. Б. Ткаченко // Енциклопедія «Українська мова» <http://litopys.org.ua/ukrmova/um128.htm>
14. Українська мова. Енциклопедія / [за ред. В. М. Русанівського та ін.]. – К.: Наукова думка, 1992. – 630 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СУМ XVI – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1- 8, 11-12. – Львів, 1994 –2013.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : у 2 т.

Стаття надійшла до редакції 24.04.2014 р.